پروفيسر ڊاڪٽر غفور ميمڻ
ڊاڪٽر ساجده پروين

ميين شاهہ عنات رضويءِ شاهہ لطيف جي شاعريءَ جي فڪر جو تقابلي جائزو

Comparative study of thought content between the Peotry of Shah Inayat & Shah Latif

Abstract

Shah Inayat and shahAbdul Latif were contemporary poets of Kalhora period. Shah Inayat was the founder of classical poetry. He was first poet who had a complete "Resalo".

Shah latif was inspired by him to great extent. He used to meet him to share his views and sufferings and shah Inayat used to give him omen. Their meetings bear a great literary importance in sindhi literature which is quoted in the form of poetry by different scholars. Their poetic conversation had a great wisdom.

This research paper provides a brief comparative study and discussion the art and philosophy of both the poets, which results a lot of similarities and harmony in its content and thought.

Both the poets have Sindh's original classical and mystical approach, beside this both are aesthetic poets; their poetry reflects natural phenomena of Sindh, its history, traditions, moral values, culture, humanistic approach and psychology. Research shows that mood and thought of their poetry is progressive and secular. Many couplets are given as reference for this purpose.

Their whole poetry consists on the "bait" and "waie" genre whereas Classification of poetry is consisted on different "surs". In fact the names of surs keep resemblance.

Keywords: Mion Shah Inat, Shah Abdul Latif, Poetry, Bait, Philosophy, Resalo, Mystical Approach.

مبين شاهہ عنات جي ولادت جو سال تصديق سان معلوم ناهي ٿي سگهيو. پر ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ جي تحقيق مطابق سندس ولادت 1030هہ کان 1035 هہ جڏهن تہ سندس وفات 1120 هہ کان 1125 هہ قرار ڏيئي سگهجي ٿي.

شاهہ لطيف جي ولادت 1102هہ ٻڌائي وڃي ٿي. انهيءَ جو مطلب تہ شاهہ عنات ۽ شاهہ لطيف جي عمر ۾ 65 سالن جو فرق هو. شاهہ عنات جي وفات وقت شاهہ لطيف جي عمر شايد 18 کان 23 سال هئي. شاهہ لطيف, شاهہ عنات کان تمام گهڻو متاثر هو. هو سندس وڏو همر عصر پڻ هو ۽ ساڻس ملاقات ۽ روح رهاڻ لاءِ وٽس هلي ويندو هو. ٻنهي شاعرن جي ملاقات سنڌي ادب ۾ تمام گهڻي مشهور آهي, اها ملاقات بيتن جي ڏي وٺ تي مبني آهي ۽ فڪري طور نهايت اهم نڪتن کي بحث هيٺ آڻي ٿي.

لفظ عنايت کي سنڌي ماڻهو پنهنجي ٻوليءَ جي مخصوص صوتياتي اثر جي ڪري عنات بہ چوندا آهن, تنهن ڪري شاهہ عنايت , ’شاهہ عنات‘ نالي سان مشهور ٿيو. سندس شاعريءَ ۾ تخلص بہ ’عنات‘ هو. شاهہ عنات جي شاعري پڙهڻ کان پوءِ معلوم ٿئي ٿو تہ ڪلاسيڪل فڪر جي فني ۽ فڪري عمارت جو بنياد مبين شاهہ عنات جو ئي قائم ڪيل آهي. سنڌي شاعريءَ ۾ باقائده پهريون رسالو شاهہ عنات جو ئي موجود آهي. شاهہ عنات جو ڪلام ڪل 469 بيتن ۽ 42 واين تي ٻڌل آهي. سندس ڪلام 22 سرن تي مشتمل آهي. سندس ڪيترائي بيت اهڙا آهن, جيڪي ٿوري تبديليءَ سان شاهہ لطيف بہ چيا آهن. ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ جو چوڻ آهي تہ:

> ”هن وقت تائين سنڌ جي سدا حيات ۽ سرتاج شاعر بلڪ دنيا جي عظيم ترين شاعر شاهہ عبداللطيف ڀٽائيءَ جي شعر جو تاريخي پس منظر مبهم هو. ائين پئي لڳو تہ ڄڻ سنڌي شاعري بنا ڪنهن ارتقا جي شاهہ جي شعر ۾ اوچتو پنهنجي بلوغت کي پهتي, مبين شاهہ عنات جو ڪلام سنڌي شاعري جي مسلسل ارتقائي اوج ۽ عروج تي شاهد آهي ۽ شاهہ جي شعر جي تاريخي پس منظر جو چٽو آئينو آهي.“ (1)

ڪنهن بہ تحرير جي اهميت سندس فڪر مان لڳائي ويندي آهي. ڀلي جماليات سگهاري هجي, فن پورو پنو هجي, پر فڪر سگهارو ناهي تہ اها تحرير پنهنجي رس چس ۾ بہ ڪمزور هوندي تہ ان مان حظ بہ حاصل نہ ٿيندو. اسان هميشہ ڪلاسيڪل شاعريءَ جي فني رمزن کان وڌيڪ فڪري رنگن کي متيرو ڀائيندا آهيون, پر ڪٿي فڪر ۽ فن جو سنگم بہ تخليق کي وڌيڪ سگهارو بنائيندو آهي. شاهہ عنات ۽ شاهہ لطيف جي شاعريءَ جو اڀياس ڪرڻ کان اڳ اسان ڏسنداسين تہ ان وقت سنڌ ۾ فڪري طور ڪهڙا رخ موجود هئا.

ميين شاھ عنات جي جنم وقت سنڌيءَ ۾ قاضي قادن، مخدوم نوح، شاھ ڪريم ۽ هنديءَ ۾ ڪبير ڀڳت ۽ گرو نانڪ پنهنجي شاعريءَ ۾ صوفي مت جو پيغام، انساني قدرن ۽ الاهي اسرارن جو فڪر پيش ڪري چڪا هئا. ڇاڪاڻ ته سنڌ ۾ شاھ عنات کان اڳ صوفي شاعرن جي شاعريءَ ۾ تصوف جو فڪر ملي چڪو هو. جن جو ماحول نهيل هو ته انسان ظاهري عبادتن کان وڌيڪ اندر اُجارڻ ۽ سماجي طور ماڻهن کي حقوق العباد جو درس ڏيندا هئا. سنڌ جي سرزمين ۾ صوفي مت جو بنياد سماع ۽ درويشيءَ سان ڳنڍيل هو.

ميون شاھ عنات خانداني روايتن مطابق سهروردي طريقي جو هو. شاھ نصيرالدين کي ملتان ۾ سجاده نشين بزرگن وٽان ارشاد ٿيو ته سنڌ ۾ شاھ خير الدين وٽ وڃو. شاھ خير الدين ان وقت قادري طريقي جو وڏو عارف هو. ان وقت کان شاھ عنات به قادري طريقي جي پيروي ڪئي، روايتن مطابق شاھ عنات جو وڏو ڀاءُ سهروردي طريقي جي پيروي ڪندڙ هو. شاھ عنات جو راڳ رنگ ٻڌڻ ۽ مڱڻهارن جي صحبت کيس پسند نه هئي، پر ميون شاھ عنات موسيقيءَ سان چاھ سبب ڪانئن گڏجندو هو. انهن کان موسيقيءَ جي ڄاڻ وٺندو هو.

ميين شاھ عنات جا ڪيترا واقعا اهڙا آهن، جن مان سندس زندگيءَ جو وهنوار سمجھ ۾ اچي ٿو. ساڳئي وقت سندس شاعريءَ ۾ بنيادي فڪري نڪتا ٻڌائن ٿا. پاڻ ان وقت جي رواج مطابق مخلتف سرن ۾ ۽ مختلف داستانن ۾ شاعري ڳائي اٿس. ڪلاسيڪل دور جي اها روايت سڄي دنيا ۾ هئي ته شاعري مختلف عشقيه يا رزميه داستانن ۾ ڳائي ويندي هئي. داستانن جي ڪردارن ۽ ڪهاڻي مطابق فڪر جون مختلف ڌارائون ڦٽي نڪرنديون هيون. سندس شاعريءَ جي 22 سُرن ۾: ڪلياڻ، يمن، ڪنيات، سريراڳ، رامڪلي، مارئي، پرڀات، ڏنا سري، جيتسري، پورب، ليلا، آسا، ڪاپائتي، ڏهر، مومل راڻو بلاول، ديسي، سورٺ، سارنگ، توڏي، ڪاموڏ، ڪارائيڙو شامل آهن. شاھ عنات وٽ سر سهڻي 'توڏي' نالي سان موجود آهي.

انسائيڪلو پيڊيا سنڌيانا مطابق "سر سهڻيءَ جو اصل نالو 'توڏي' آهي، هندستاني گوين مطابق 'توڏي' هڪ راڳڻي جو نالو آهي جا ديپڪ راڳ جي پنجن زالن مان هڪ آهي. " (3)

ڪجھ ليکڪن جو چوڻ آهي ته شاھ عبداللطيف ڀٽائيءَ جون ساڻس ڪيتريون ئي ملاقاتون ٿيون هيون. اندازو آهي، ته ان وقت شاھ لطيف 20 کان 25 سالن جو هوندو،

چو تہ شاھ جو جنم 1102ھہ آھي، ان جو مطلب تہ شاھ جي ملاقات وقت ميون شاھ عنات 85 کان 90 سالن جو ھوندو. تي سگھي ٿو مورخن کان شاھ عنات جي پيدائش جي تاريخ جي حوالي سان غلطي ٿي ھجي، چو تہ ان وقت ہنھي جي شاعريءَ جي ڏي وٺ ايتري عمر کانہ ٿي ڏيکاري.

ھڪ دفعي جو واقعو لکيل آھي تہ شاھ لطيف، ميين شاھ عنات جي در وجي ٻانھي کي چيو تہ اندر وجي چئو تہ "در تي ڪري دانھن، در تي ڪري دانھن" ميون شاھ عنات پيرسن ھو ستو پيو ھو. اھو نياپو ٻڌي اٿي در ڏي آيو ۽ شاھ لطيف کي ڀاکرُ پائي چيائين: "ڪلھي لائي ٻانھن، ڪٺي پرين ڪندس پانھنجو." (4)

انھيءَ جو مطلب تہ شاھ لطيف پنھنجي جوانيءَ ۾ فڪري طور پختو ٿي مابعد الطبعياتي اسرارن کان وجودي درد محسوس ڪيو ھو. شاھ لطيف جي مجازي عشق انھيءَ درد کان کيس واقف ڪرايو ھو. اھا درد جي دانھن شاھ سائين ھر ڪنھن کي نٿي ڏيئي سگھيو نہ وري اھا دانھن ڪير سمجھي پئي سگھيو. انھيءَ ڪري شاھ سائين وڏن بزرگن سان ملاقاتون پئي ڪيون. انھيءَ ڳالھہ مان اندازو لڳائي سگھجي ٿو تہ ميين شاھ عنات انھن اسرارن کي سمجھيو ٿي.

اھڙيءَ طرح ميين شاھ عنات ۽ شاھ لطيف جون ڪيتريون ملاقاتون ٿيون آھن. ميون شاھ عنات پھريان سسئي کي ڪونہ ڳائيندو ھو جو سندس خيال ھو تہ سسئي ستر چڏي جھنگ ۾ نڪتي، انھيءَ ڪري کيس نہ ڳائڻ گھرجي، جنھن مان اندازو اھو آھي تہ ان وقت ڪردار جي پختگي سندس فڪري اھميت ۽ الاھي عشق جي اسرارن مطابق علامت رکنديون ھجن، پر شاھ لطيف، سسئيءَ کي وڏ کان وڏ ڳايو آھي.

ھڪ دفعو شاھ لطيف پنھنجي مريد فقير تمر سان گڏ شاھ عنات وٽ ويو. کيس گمان ھو تہ شاھ عنات کيس سسئي ڳائڻ کان منع ڪندو ۽ احترام مان کيس سسئي ڳائڻ بند ڪرڻي پوندي. جڏھن ملاقات ڪرڻ لاءِ ويا تي تہ تمر فقير کي سمجھايائين تہ اتي ھي بيت پڙھجو. اتي تمر فقير شاھ لطيف جو ھي بيت پڙھيو:

ڪڙھي ۽ ڪڙي، پر ۾ پيير پنھونءَ جو.
سڪ ٻڌائين سندرو، جانب لاءِ جڙي
لڪن سر لطيف چئي، منڌ جھڙي ۽ جڙي
پڻي تان نہ پڻي ، جي عمر سڀ ائين ڪري.
* (8/20آبري)

تمر فقير شاهہ سائينءَ جي بيت سان گڏ پنهنجو ٻہ هڪ بيت پڙهيو. اها خبر ناهي تہ پنهنجو بيت ڪهڙو هئس. ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي ڪتاب ’مضمون ۽ مقالا ‘ جي هڪ مقالي ۾ لکيل آهي تہ تمر فقير پنهنجو هي بيت پڙهيو.

ٿي پيادي پٽ ۾، جتن ڪارڻ جوءِ،
ڪي هلي ڪي هٽ ڪٽي، ڪي رڙهي ڪي روءِ،
طالب ڪي تمر چئي، ڏس ڏيرن جو پوءِ
ڪيچان اوري ڪوءِ، ڪجئين غور غريب جو. (5)

پر ميين شاهہ عنات جي رسالي ۾ هن ريت بيت ڏنل آهن.

پرنديئي پنڌ ٿي، جيئن پنيءَ
واڪا ڪيو ويڙهين ۾، ريهون ڪيو روءِ،
طالب ڪي تمر چئي، ور ڏس ڏيرن جو پوءِ،
ڪيچان وري ڪوءِ، من ٿئي غور غريب جو. (6)

انهن بيتن کي ٻڌي ميين شاهہ عنات چيو ”ابا عاشق الله جا، هيءَ تہ سسئي ڪين هئي، پر سئن ۾ سئي چئبي، جنهن جا تو ههڙا بيت ڏنا آهن. اج ڪان پوءِ آئون پڻ سسئي جا بيت چوندس.“ ان ڪان پوءِ شاهہ لطيف کيس چيو تہ زمين تہ توهان سڀ ڪيڙي ڇڏي آهي آئون ڇا ڪيڙيندس؟ تنهن تي ميين شاهہ عنات چيو تہ ”تون وڃي سمنڊ ڪيڙ.“ شاهہ لطيف سسئي جو سربستو قصي وارو احوال ڪري ٻڌايو. ۽ کيس فرمايو تہ مهرباني ڪري مارئي جو سربستو احوال ٻڌايو.“ (7)

شاهہ لطيف جو هي بيت مختلف ڪتابن ۾ مختلف طرح لکيل آهي، پر هن مقالي ۾ ٻانهي خان شيخ واري رسالي مان کنيو ويو آهي. هن بيت جي جڙاوٽ، جمالياتي حظ وجداني طور ماڻهوءَ کي ڇڪي ٿي، انهيءَ ڪري شاهہ لطيف جي 20 سالن واري عمر جو هي بيت نٿو لڳي. روايتن ۾ ضرور ڪٿي ڪا ڀُل چُڪ ٿيل آهي. پر هي بيت پنهنجي ڪماليت کي پهتل آهي. جهڙيءَ طرح حرف تجنيس جو استعمال ڪيل آهي. لفظن جي معنويت جو انداز ۽ جماليات عروج تي پهتل آهي. ساڳي وقت هن بيت جو فڪر زندگي جي اهم فڪر کي ڇهي ٿو.

فلسفي ۾ اميد ۽ مايوسي ٻہ اهم پهلو آهن. جيڪي جبلت مرگ ۽ جبلت حيات سان تعلق رکن ٿا. فرائيڊ چيو هو انسان جي هر سرگرمي جوش حيات جي سرگرمي آهي، جنهن کي هو جنس چوي ٿو. يعنيٰ انسان ۾ جدوجهد ڪرڻ جو عنصر اميد سان جڙيل آهي. جيڪو حيات جي جبلت جي ڪري آهي، ٻيو نڪتہ نظر هائيڊيگر جو

آهي، جنهن جو مطلب آهي تہ انسان جو اصل مسئلو جوش حيات ناهي بلڪ جبلت مرگ آهي. (8)

انسان وجود ۾ اچڻ نٿو چاهي بلڪ نابود ۾ وڃڻ ٿو چاهي. زندگيءَ جون سڀ سرگرميون پنهنجي لذت جي عروج تي پهچي فنا جو رستو وٺن ٿيون. اها جبلت مرگ جي تمنا آهي. اهو ئي سبب آهي جو لاحاصل جدوجهد جو ڪو بہ جوهر ناهي، پر آدرشي تصور جي پنيان فنا ٿي وڃڻ جي خواهش ئي آهي جو ماڻهوءَ کي جبلن سان مٿو ٽڪرائڻ جو ساهس ڏئي ٿي.

هڪ ٻيو مثال ڏسو ماڻهو زندگيءَ جي ٿڪ کي نشي سان مٽائي ٿو يا درد جي شدت ۾ نشي جي گوري ڏني وڃي ٿي. يا تفريح ڪرڻ ۾ ماڻهو پنهنجي طاقت خرچ ڪري ٿو. ساڳئي وقت تازو توانو ٿيڻ لاءِ ننڊ جي ضرورت آهي. عمل حيات نہ پر جبلت مرگ جي تابع آهن. اهو ئي سبب آهي جو لاحاصل جدوجهد ۽ جبلت مرگ جي دٻاءَ سبب آپگهات ڪري ماڻهو نجات حاصل ڪندو آهي. سنڌ جي اساسي شاعريءَ جو بنياد بہ اهڙو ئي آهي.

ميين شاهہ عنات اهڙي فلسفي کي سمجهندي پاڻ بہ سسئيءَ کي ڳائڻ شروع ڪيو.

سڳر ملي ساٿ، ڪنڏين ٿئي قافلو،
ائن تان عنات، چئي، اي مڙيائي معاف،
تِرڪي تان مَر تراف، توڏي جو تڙ ٻيرِ ۾.
(ديسي3/12)

وري ٻئي موقعي تي بيتن جي ڏي وٺ ۾ فڪري بحث کي ڏسنداسين، هڪ موقعي تي ميين شاهہ عنات بيت چيو تہ،

هوءِ جي رنگ رڱين، سي ڪتي ڪنپ ڪٽي ويا،
اتاهون آڻين، ماڻهوءَ ميرا ڪپڙا.

جواب ۾ شاهہ لطيف چيو تہ:

جيڪي رڱ رڱين، سي ڪل جڳ تائين ڪاپڙي،
لالائي جو لطيف چئي، ٿا لاڳ چڱو لائين،
پوءِ نيت سان ٿا نين، ماڻهو ميرا ڪپڙا. (9)

هنن بيتن کي غور سان ڏسنداسين تہ ٻنهي بيتن جو موضوع هڪڙو آهي، پر معنوي فرق گهڻو آهي. شاهہ عنات معروضيت کي موضوعيت بنايو آهي، پر شاهہ لطيف موضوعيت کي معروضيت بنايو آهي، جنهن ۾ حالتن مطابق سٺن ماڻهن جي اڻاٺ آهي، هڪ اهڙي سماج جي تصوير آهي، جنهن ۾ نظام پنهنجي گهربل نتيجن کان پري ٿي چڪو آهي. اها انفرادي صورتحال آهي. هن ۾ شاعر معيار کان مقدار ڏانهن آيو آهي.

هر دور جا پنهنجا الميا آهن. ڏاهپ، ساڃاهہ، سمجهہ، عقل، جينيس ماڻهو هر دور ۾ گهٽ پيدا ٿين ٿا. انهن جي اڻاٺ هر دور ۾ رهي آهي، جنهن مان اها ڳالهہ ثابت ٿئي ٿي تہ شعور جي سفر ۾ انسان ساڳئي زمان مڪان ۾ نٿو جيئي. وجود جي خاصيت هڪ دور ۾ پيدا ٿئي ٿي، پر شعوري خاصيت الڳ الڳ آهي. شاهہ لطيف انهيءَ بيت ۾ مقدار کان معيار ڏي وڃي ٿو. ماڻهوءَ جي موضوعي صورتحال کي اهم سمجهي ٿو. مقداري ڪيفيت کان معياري ڪيفيت ٺهندي آهي، جنهن ڪري فرد جي ذميداري اهم آهي، ماڻهو جي نيت ۾ منافقي نہ هجي، ماڻهو نيت جو صاف هجي، ٻيائي من ۾ نہ هجي، باقي جيڪي سٺا ماڻهو آهن اهي صدين تائين پيا زنده رهندا.

شاهہ لطيف جي سچي فلسفي ۾ ٻہ ڳالهيون اهم آهن. هڪ جينئس جي اڪيلائي وارو درد ٻيو ٻيائيءَ کي نندڻ، منافقيءَ کي رد ڪرڻ. شاهہ لطيف جي شاعريءَ جي سچي مابعدالطبعاتي عمارت انهيءَ فلسفي تي بيٺل آهي تہ ماڻهو منافقيءَ کان پري رهي. هن فلسفي ۾ ماڻهوءَ جو مثبت هئڻ نتيجن لاءِ اهم آهي.

مابعدالطبعاتي نظام جي ڪيترن سوالن ۾ صوفين جو نڪتہ نظر الڳ آهي. صوفين وٽ مذهب ۽ خدا جو تصور الڳ آهي، بلڪ خدا جو تصور هڪ عام ملان وارو ناهي. هنن بيتن ۾ ٻيئي شاعر ترقي پسند ۽ سڪيولر آهن.

ميين شاهہ عنات انهيءَ ڳالهہ کي نظر ۾ رکندي بيت چيو آهي تہ :

ڪچو پڪو ڪرهو، ڪهہ ٿينديائي ڪانہ
هي آهن هتي جا هواڻ، هت ڪونهي اوڪائي عنات چئي.
(سر ڪنيات 2/11)

شاهہ لطيف بہ ساڳئي ڳالهہ هن طرح سمجهائي آهي:

ڏاگها مَ ڏرو، اجا آرياڻي اڃي ٿيو،
موڙي مجر تاريون، اوهين چانگا سپ چرو،
آن تان حرف حرو، موران ئي معاف ٿيو.
(ديسي ¼)

انهن ۾ٺهي بيتن جو فڪري جائزو وٺنداسين تہ فلسفي جي دنيا ۾ هڪ ارادي جي آزادي (Freedom of Will) موجود آهي، ٻيو جبريت (Determinism) آهي. وحدت الوجود جي نڪتہ نظر مطابق ڪائنات جو بنيادي جوهر هڪ آهي، جيڪي ڪجھ آهي اهو هو پاڻ آهي، تنهن ڪري انسان جي ڪثرتي شڪل انهيءَ جوهر کان وڇڙيل مايا جو روپ ۾ ظاهر ٿيو آهي. انسان جيڪي ڪجھ ڏسي ٿو اهو ڪائنات جي روپ جو هڪ ڏيک آهي، پر مادي لقاءُ اصل جوهر جو ڦهلاءُ آهي، تنهن ڪري اصل قوت هڪ آهي. جيڪڏهن آهي ئي هڪ قوت تہ پوءِ ٻئي ڪنهن جو ارادو ڪٿي ڪارفرما ٿيندو، تنهن ڪري جيڪي ڪجھ ٿئي پيو اهو محض هڪ لقاءُ آهي. قدرت جي هن اسرار ۾ ڪو بہ جزو پنهنجي ڳُل کان آزاد ناهي.

تنهن ڪري ظاهري مذهب مابعد الطبعات کي بہ مادي طور ٻن دنيائن ۾ ورهائي ٿو. هڪ طرف جزا آهي ٻئي طرف سزا آهي، پر هتي ٻنهي بزرگن جا بيت اسان کي ڳوڙهو فلسفو سمجهائين ٿا، تہ سزا ۽ جزا جي اپسٽيم جيڪا مذهب جو بنياد رهي آهي، پر صوفي انهيءَ ڳالھ کي سمجهن ٿا تہ مادي خواهشن ۽ مادي طور عذاب جو محسوس ڪرڻ جو فڪر هن دنيا جو آهي.

ڪلاسيڪل فڪر ۾ مادي دنيا ۽ روحاني دنيا جو جوهر هڪ آهي، تنهن ڪري انسان کي سندس ڪرمن جو ڦل هن دنيا ۾ ئي ڀوڳڻو پوندو آهي. جديد وجودين جا ٻہ گروپ جيتوڻيڪ لاديني وجودي انسان جي ارادي جي آزادي جي ڳالھ ڪن ٿا، پر پوءِ بہ انسان چونڊ جي مرحلي ۾ محض مجبور آهي.

جان پال سارتر چيو هو.

“Man has been born in void mud and he has freedom to remain in mud” (10)

جيڪڏهن چونڊ نٿو ڪري تڏهن بہ سندس اها چونڊ ئي آهي، جنهن ڪري هڪ پاسي ارادي جي آزادي خود جبريت جو شڪار ٿي وڃي ٿي. تنهن ڪري صوفيءَ جي ان فڪر جو هڪ پاسو تہ اهو آهي تہ انسان پنهنجي ارادي ۾ آزاد ناهي تہ پوءِ عالم هڪ اسرار آهي. جنهن جو ڪو تعين ناهي، مارڪس جو فڪر دنيا کي اسرار نٿو سمجهي بلڪ دنيا مادي لقاءَ کان ٻاهر ڪجھ بہ ناهي، تنهن ڪري هنن وٽ مابعد الطبعات جهڙي ڪا پراسرار شيءِ آهي ئي ڪانہ. بلڪ دنيا جا سيئي مسئلا ڪارل مارڪس جي خيال ۾ صرف طبقاتي نظام جي پيداوار آهن.

ميين شاهہ عنات جي دور ۾ سنڌي سماج زرعي سماج هو. فطرتي ماحول هو. مسلمانن جي اچڻ کان پوءِ مقامي طور مزاحمت ٿيندي رهي. مذهبي نفرتون بہ پيدا ٿيون

هيون، پر ڀڳتي تحريڪ، دين الاهي، صوفي مت انهن نفرتن کي ختم ڪرڻ لاءِ انسانيت جي فلسفن کي اهميت ڏيندا رهيا. ڪٿي مذهبي جنون کي گهٽائڻ لاءِ فڪري نڪتا ڏيندا هئا ته ڪڏهن ڌيل لفظن ۾ مذهب کي رد به ڪندا رهيا، پر پوءِ به پيري مريدي هن سماج جو اهم مڪتبه فڪر رهيو.

سيدن کي سنڌي ماڻهو اتم ۽ بالاتر سمجهندا هئا، جنهن ڪري اڪثر انهن جا مريد ٿيندا هئا. سنڌ جي خوشنصيبي اها رهي آهي ته هتان جا روحاني پيشوا صوفي مت جو درس ڏيئي، مذهبي جنون کي گهٽ ڪندا هئا. شاهه لطيف اهڙي سچي سلسلي جي اهم ڪڙي رهيو آهي، جنهن عام پيري مريدي نه ڪئي. انسانيت جو درس ڏنو ۽ انساني قدرن کي اجاگر ڪيو.

ميين شاهه عنات ۽ شاهه لطيف جي ڪيترن بيتن جي پاڙ ۾ پيٽ ڪئي وڃي ته نتيجا ڪافي دلچسپ نڪرندا ته شاهه لطيف معمولي لفظن جي ڦيرگهير سان ساڳئي انداز ۾ گهڻا بيت چيا آهن، پر معنوي انداز ۾شاهه لطيف تبديلي ڪري ان بيت کي وڏيڪ فڪري بلنديءَ تي پهچائي ٿو. ميين شاهه عنات جي مارئي داستان ۾ هي بيت ڏسو:

پرت پچارا ،جن جا ڪوري موچي پير،
اهڪيءَ منجهه عنات چئي، سي ڪيئن لنگهندا سير . 11

شاهه لطيف جواب ۾ چوي ٿو :

ذات ناهي ڏات، جو وهي سو لهي
آريون ابوجهن جون، سپڙ جام سهي،
جو وتس رات رهي ، سو مان لهي منگتو. 12

هن بيت ۾ هڪ ڳالهه سامهون آئي ته ان وقت سيد کي ئي مان هو ڪامل مرشد به سيد هوندو هو سئين واٽ ڏيکاري منزل تائين رهبري سيد ئي ڪري سگهندو هو، بلڪل ائين جيئن هندو مت ۾ اهو درجو برهمڻ کي حاصل هو. طبقاتي نظام جي اها ڀيانڪ شڪل هئي ، جنهن ۾ حڪمران پنهنجون چالون اهڙي طرح هلندا هئا، جو پورهيت طبقو جيڪو رات ڏينهن محنت ڪري انهيءَ کي گهٽ سمجهيو ويندو هو. انهيءَ کي ڪمي، ڪاسبي ۽ بازاري جهڙا خطاب ملندا هئا. سنڌي ماڻهو اهڙي مونجهاري جو اڄ تائين شڪار آهي ته ذات جي بنياد تي چڱايون، بهادري، سياڻپ، روحاني مرشد کي طئي ڪندو آهي. پر ٽي سئو سال اڳ شاهه لطيف هن روايتي بيانيي کي بدلائي روحاني رهبري يا فيض لاءِ سيدن جي حد بندي ختم ڪري ڇڏي، شاهه

لطيف صرف اوچي ذات انهيءَ کي ٿو چوي جن جا ڪم لڇڻ اوچا هجن، جن جا عمل ڪڏا هجن، باقي سنائي کي، روحاني فيض کي، رهبري کي شاهه لطيف، سيدن جي هڪ هٽيءَ مان ٻاهر ڪيو آيو.

ڇا ميون شاهه عنات ذات پرست هو؟ دراصل شاهه عنات ذات پرست نه هو ڇو ته سندس ناناڻا ئي ذَل ذات جا هئا. مرشدي ، پيري مريديءَ ۾ شاهه عنات وٽ اهو ڪليو اظهار آهي ته ڪوري موچي جن جا پير هوندا، اهي روحاني رهبري ڪين ڪري سگهندا. ڪوري، موچي علامتي طور به ٿي سگهي ٿو. جيئن شاهه لطيف وٽ ٻگهه پکي ۾ هنج جو تصور آهي. شاهه لطيف به هڪ بيت ۾ ذات جو ذڪر ڪيو آهي.

موکي چوکي نه ٿئي، اصل اوچي ذات
وتيون ڏيئي وات، متارا جنهن ماريا.
(5/10 يمن ڪلياڻ)

پر بهرحال شاهه عنات جي فڪري اڏام ارتقائي طور ذهني وڃي ته ان فڪر جو خام مال پيدا ڪيو آهي، جنهن کي اڳتي پڇي راس ٿيڻو آهي.

نااميدي ۾ اميد جي وچ تي هڪ آسرو آهي، شايد وارو آسرو جنهن کي آٿت يا PLACEBO به چيو ويندو آهي، شاهه عنات چيو هو:

طمع رک مَ تن، آسر رک مَ ان ۾.

شاهه لطيف چيو هو ته :

طمع رک مَ تن، نه آسر لاهيج ان مان. (13)

زندگيءَ جو بنياد آسرو ۽ آٿت آهي، جنهن وقت ماڻهو آسرو ختم ڪيو ان وقت هن موت کي قبول ڪيو. ٻي طرف فڪري طور اهو به نڪتو آهي ته سالڪ کي طمع کان پاڪ هئڻ گهرجي، جتي طمع نه هجي اتي آسرو ڪهڙو؟ جنهن کي منزل نه کپي اهو جدوجهد ڇو ڪري؟ پر زندگيءَ جو بنيادي فڪر ئي اهو آهي ته آسرو لاهڻو ناهي ۽ طمع به رکڻي ناهي. معنيٰ لاحاصل جدوجهد. ساڳئي وقت هنن بيتن ۾ ٻڏمت جي گونج به ٻڌڻ ۾ اچي ٿي. جنهن چيو هو ته "سروم دکم دکم". پر ٻڌ وٽ ڏک خوشيءَ جو ضد ناهي پر هن جو خيال آهي ته اصل ۾ آهي ئي ڏک.

شاهه ڀٽائيءَ جي هن بيت کي ڏسو:

نااميدي آجڪو اوچڻ آديسين،
ڪڏهن تازي پٽ تي، ڪڏهن هيٺ هلن،

سامیئڙا سمونڊ ۾، تنبي جيئن ترن
جي واڳون وات وجن، تہ ڪسن ڪچن ڪين ڪي.
(7/19 رامڪلي)

شاهہ لطيف جي هن بيت ۾ دنيا جي اسرار جو ڳوڙهو اپياس آهي. اها ڳالهہ شاهہ عنات هن طرح سمجهائي آهي:

ڪامي ڪوري وچ ۾، پتنگ وٺا پچي،
اُني وٽ آتش جي، سيڪا سڏ سچي،
موٽئو ڪانہ بچي، ڪامي سپ خاڪ ٿئا.
(12/2سرجمن)

پنهي شاعرن وٽ جمالياتي سگهہ:

صوفين جا ٽي طريقا سنڌ ۾ رائج آهن. هڪ جمالياتي، ٻيو جلالي، ٽيون ملامتي. شاهہ عنات ۽ شاهہ لطيف جو طريقو ساڳيو آهي يعنيٰ جمالياتي طريقو. فني توڙي فڪري طور پنهي سنڌ جي داستانن جو سهارو ورتو آهي. ساڳئي وقت پنهي شاعرن جي روايت ۾ واقعاتي بيت موجود آهن. داستانن جا ڪردار ۽ انهن جي ڪهاڻيءَ منجهان فڪر کي اپاريو آهي، جيڪو علامتي طور عرفاني بہ آهي، الاهي بہ آهي تہ مجازي بہ آهي. ان ڪان اڳ شاعريءَ ۾ توحيد، تصوف، نصيحت، هدايت ۽ حقيقت جو بيان بيتن جو مکيہ موضوع هو. ميين شاهہ عنات انهن سيني روايتن کي برقرار رکندي قصن ۽ داستانن جي ڪردارن جي سونهن ۽ سينگار کي بہ بيان ڪيو. اهڙيءَ طرح جو سنڌيءَ ۾ مجازي سونهن سينگار جي بيان جو بہ رواج شروع ٿيو. شاهہ عنات چوي ٿو.

گلبدن جون گجريون، ارم اوڍيائون،
چوٽا تيل ڦليل سين، واسينگ ويڙهيائون،
مشڪ محبت پاڻ ۾ ،لڳين لايائون.
(1/1 سر مومل راڻو)

وري چوي ٿو.

جهڙي سونهن سندياس، تهڙو ڪينجهر ۾ ڪين ٻيو
طول تنهين جي سين، راڻيون اچن نہ راس
مور چل مٿان، اپو تماچي هٽي.
(1/3سر ڪاموڏ)

اهڙيءَ طرح ڀنهي وٽ فني خيال جي بلندي جي جماليات ٻه ڏاڍي سگهاري آهي.

سدا سور نہ هون، گوندر وڃن گذريو
اوڪايون عنات ڇئي، ٿيون پرڪا ڪارڻ پون،
ڇڱا ائين ڇون، تہ در نہ مٽجي دوست جو.
(5/15سر ديسي)

بيت جي اهڙي فني هيئت، مواد، فڪر ۽ تخيل جي اُڏام جي سگهہ اسان کي وري شاهہ لطيف وٽ ئي ملي سگهي ٿي.

جهڙا گل گلاب جا، تهڙا مٽن ويس،
چوٽا تيل چنبيليا، ها ها هو هميش،
پسيو سونهن سيد چئي، نينهن اچن نيش،
لالڻ جي لبيس، آتڻ اڪر نہ اڇهي.
(2/1مومل راڻو)

يا وري ڪاموڏ ۾ چوي ٿو:

جهڙي سونهن سندياس، تهڙو ڪينجهر ۾ ڪين ٻيو،
ريس راڻين ڇڏي، وهي ڪانہ وٽانس
مڏ مياڻيون، مڪڙا، مڙئي معاف ٿياس،
مور چل مٿانس، اپو تماچي تي هٽي.
(1/27 ڪاموڏ)

هاڻي لفظن جي جڙاوٽ، حرف تجنيس، موسيقي، لئي، جهڙيءَ طرح جمالياتي انداز ۾ ڀنهي شاعرن پيش ڪئي آهي. اها ڪمال جي درجي تي پهتل آهي.

مثال ڏسو:

ڏاهي ڪ پوري، وٺي پنهنجي ور کي
سندي سانوڻ ڏينهڙين، جهڄڻ ۾ جهوري
هي تنهن گهوري، جو سياري سپجي.
(2/14سورٺ)

شاهہ عنات جي هيءَ لفظن جي جڙاوت ساڳي شاهہ لطيف وٽ بہ موجود آهي.

آڪون ڏاڪون سرڪنڊ شاخون، چوٽا چندن ڪوئنر،
ميي سي ئي ماٽيان، جت نہ پرن پونئر
ڪنواريون ۽ ڪوئر، ڪاهہ تہ پسون ڪاڪ جا.
(8/18مومل راڻو)

ميين شاهہ عنات وٽ الاهي اسرار جو جمال بہ ڪمال جو آهي.

چنڊ چوڏس اپري، سهسين ڪري سينگار،
پلڪ پريان جي نہ پڄي، جي حيلا ڪري هزار،
جهڙو سڀ جمار، تهڙو دم دوس جو.
(1/12ڪنيات)

يا

ڪتيون رتيون پاڻ ۾، منجهن ناهہ ڪپت،
سڪو سڀ سيد چئي، تني ڪنان مت
ڳوڙهيون ڳوڙهي پت، هميشہ هيڪانديون.
(1/14 ڪنيات)

صوفيءَ وٽ ڪثرتي جمال وحدت ۾ پوئجي وڃي ٿو جتي ڪائنات جي لقاءَ ۾ الاهي جمال جو جلوو نمايان آهي. شاهہ لطيف جي بہ واٽ اها آهي،

عاجزي ، انڪساري ۽ دلداري:

ٻنهي شاعرن جي فڪري رخن ۾ عاجزي ۽ انڪساريءَ جهڙا گڻ موجود آهن. شاهہ عنات جو شاهہ لطيف جي بيت سسئيءَ کان متاثر ٿيڻ ۽ خود سسئيءَ کي ڳائڻ ۽ شاهہ لطيف جو مارئي جي داستان کان متاثر ٿي مارئي کي ڳائڻ ٻنهي شاعرن جو هڪ ٻئي جي عظمت کي تسليم ڪرڻ هڪ اهم ڳالهہ ڏانهن بہ اشارو ڪري ٿو تہ وٽن عاجزي ۽ انڪساري جهڙا گڻ موجود هئا. ان کان علاوه سندن بيتن ۾ اهڙا گڻ ملن ٿا.شاهہ عنات جو بيت هن ريت آهي تہ :

اوگڻ پائي پاند پرين! آيس تو مٽي،
تون پانهجي ڪاند، ڪر ڳڻ اسان سامُهان.
(1/3ڪلياڻ)

شاهه لطيف چوي ٿو:

اوڳڻ ڪري اپار، تو در آيس داسڙا!
جيئن تو رسڻ سنديون روح ۾، تيئن مون پيٽي ناهه پتارا،
سائينءَ لڳ ستارا! ميٽ مدايون منهنجيون.
(ليلا 1/1)

وري ٻئي طرف شاهه لطيف چوي ٿو:

ورسئا، ويچ ويچارا! پلئا ويچ ويچارا،
دل ۾ درد پرين جو من ۾ مرض پرين جو
اٿيو ويڄا مَ وهو، وڃو ڏيپ ڪٽي،
ٻڪي ڏيندا ٻاجهه جي، آيا سور ڏٽي.
(وائي داستان پهريون يمن ڪلياڻ)

شاهه عنات ساڳي ڳالهه وري هن ريت ڪئي آهي:

دارون لاءِ ڪارون، آئون نه ڪندي ويڄ سين،
ٻڪي ڏيندا ٻاجهه جي، نهاري نارون،
جن جون سڄڻ لهن سارون، تن تان ڏکندو ڏور ٿئي.
(جمن 1/7)

هنن بيتن جي خيالن ۾ عاجزي انڪساري سان گڏ پرين جي پچار موجود آهي، ساڳئي وقت صوفي فڪر جو اهم نڪتو موجود آهي، ته درد جو بنياد پرين جو وڇوڙو آهي. صوفي وٽ خدا محبوب آهي، خدا دوست آهي، صرف اهو ئي ٻڪي ٻاجهه جي ڏيئي سگهي ٿو.

اڪثر درد ۽ سوز واري حالت ۾ شاهه لطيف، ميين شاهه عنات وٽ ايندو هو ساڻس اچي پنهنجو حال اوريندو هو. هن روايت مان اها ڳالهه به ظاهر ٿئي ٿي ته شاهه لطيف تي نوجواني واري دور ۾ محبت ۽ مجاز جو غلبو هو پر شاهه عنات جي مٿس پدري شفقت جو هٿ هو، سندس تسلي لاءِ وٽس هر وقت ٻاجهه جي ٻڪي موجود هئي. ان ڪري شاهه لطيف ساڻس اچي ملاقات ڪندو هو. اها روايت آهي ته شاهه لطيف هڪ نه پر ڪيترا دفعا سوز ۽ درد واري حالت ۾ شاهه عنات سان ملڻ آيو. هڪ دفعو ڪيس دلداري ڏيندي هي بيت چيائين:

پسي ڏونگر ڏار، جم هلڻ ۾ هيٺي ٽيئن
مجازاٽيون موٽيون، سٽي پنڌ پچار،
تون پھرين پائج لئي، حقيقت جو هار،
سگھي لهندي سار، آرياٽي عنات چئي. (14)

انهيءَ موقعي تي شاھ لطيف وري جواب ۾ هي بيت چيو:

پسي ڏونگر ڏار، هلڻ هيٺي وهيٺي
لانچي لڪ لطيف چئي، پنيءَ ڪيچين ڪاھ
پڇي پورج سسئي بلوچاڻي باھ
ان وڙائتي ور جو آسر هڏ مَ لاھ
جو اکيون اوڏو آھ، سو پرين پراهون مَ چئو.
(آبري2/1)

نتيجو:

مجموعي طور ٻنهي شاعرن جي شاعريءَ ۾ فني عروج نظر اچي ٿو. ٻنهيءَ وٽ شاعراڻي اظهار جو ذريعو سنڌ جو ڪلاسيڪل ورثو بيت ۽ وائي ۽ سنڌ جا ڪلاسيڪل رومانوي داستان ۽ انهن تي مبني سرن وار شاعري ئي آهي، جن جي نالن ۾ پڻ هڪجهڙائي ملي ٿي.

ٻيئي شاعر صوفي مت جي جمالياتي انداز کي پنهنجائي شاعري ڪن ٿا. شاھ عنات جا واقعاتي طرز جا بيت تمام گھڻا آهن، جيڪي مختلف واقعن يا شخصيتن جي ملاقاتن دوران چيا ويا آهن. ٻنهي جي شاعري ۾ وحدانيت جا نڪتا، سنڌي سماج جي ڪرت جا عڪس، ماڻهن جي نفسيات، اخلاقي پيغام ۽ انساني قدر موجود آهن.

شاھ عنات ٻہ پنهنجي تخلص طور ڪٿي سيد تہ ڪٿي عنات لفظ استعمال ڪيو آهي. شاھ لطيف پنهنجي بيتن ۾ ساڳيءَ طرح سيد، لطيف، اديون عبداللطيف ۽ لالڻون لال، لفظ استعمال ڪيا آهن.

ٻنهي شاعرن جو مسئلو وجودي سوالن جي اپٽار آهي. ٻيئي شاعر وقت جي حاڪمن جي ستايل ماڻهن کي دلداري ڏين ٿا. ٻنهي جو رستو هڪ آهي.

هن تحقيقي اڀياس مان اها ڳالھ واضح ٿئي ٿي تہ ٻنهي شاعرن وٽ فني توڙي فڪري حوالي سان ڪيترين ئي هڪ جهڙائيون ملن ٿيون. تنهن ڪري اهو چوڻ ۾

ڪوبہ وڏاءُ نہ آهي تہ شاهہ لطيف جي شاعريءَ جي عمارت جي پيڙهہ شاهہ عنات رضويءَ جي بڌل آهي.

حوالا

1. بلوچ نبي بخش ڊاڪٽر, 'ميين شاهہ عنات جو ڪلام' سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو 2010ع ڇاپو ٻيو صفحو 6 کان 19
2. ساڳيو. صفحو 25.
3. انسائڪلو پيڊيا سنڌيانا, جلد ٻيو سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو حيدرآباد . 2010ع
4. بلوچ, ڊاڪٽر نبي بخش,"ميين شاهہ عنات جو ڪلام" سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو 2010ع ڇاپو ٻيو صفحو 67.

- *هي بيت ميين شاهہ عنات جي رسالي ۾ هن ريت لکيل آهي.*

ڪڙي ۾ رڙي پر پٽ پيرِ پنهون جا
سِڪ ٻڏائين سندرو جانب ڪاڻ جڙي
لکن ساڻ لطيف چوي, مر منڊ پاڻ مڙهي
عمر ائين ڪڙهي, تہ بہ پلڪ پريان جي نہ پري.

شاهہ لطيف جو اهو بيت ڪلياڻ آڏواڻيءَ جي رسالي ۾ سر سسئي آبري جي داستان ستين جو ڏهون بيت ٻيءَ طرح لکيل آهي جيڪو مٿي ڏنو ويو آهي. راقم جو خيال آهي تہ ڪلياڻ آڏواڻي رسالي ۾ هي بيت صحيح طرح ڏنل آهي جو سندس ٻولي, رس چس, فڪر شاهہ جي معيار جو لڳي ٿو.

1. ليڪڪ ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ ۽ مرتب ڊاڪٽر عبدالرسول قادري "مضمون ۽ مقالا" انڊومينٽ فنڊ ٽرسٽ سنڌ ۽ ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ ريسرچ فائونڊيشن حيدراباد سنڌ. ڇاپو پهريون 2020ع ,صفحو 422.
2. بلوچ, ڊاڪٽر نبي بخش (ليڪڪ)"ميين شاهہ عنات جو ڪلام" سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو 2010ع ڇاپو ٻيو صفحو 69
3. ليڪڪ ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ ۽ مرتب ڊاڪٽر عبدالرسول قادري "مضمون ۽ مقالا" انڊومينٽ فنڊ ٽرسٽ سنڌ ۽ ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ ريسرچ فائونڊيشن حيدراباد سنڌ. ڇاپو پهريون 2020ع صفحو 444.
4. youtube.com/watch?v=x4yV-LUu2Sw&t=481s 26-2-01-2023.Time 10. Am
5. ڊاڪٽر بلوچ جا مقالا تاريخ ٻولي ادب ۽ شخصيتون سهڙيندڙ ڊاڪٽر محمد علي مانجهي پيڪاڪ پرنٽرس ڪراچي 2019. ص 84

6. J.Acuddon , Dictionary of Literary term and literary
7. **مانجهي، محمد علي (مرتب)، ڊاڪٽر بلوچ جا مقالا تاريخ ٻولي ادب ۽ شخصيتون، پيڪاڪ پرنٽرنرس ڪراچي** 2019. ص 84.
8. **ساڳيو ص** 84.
9. **ساڳيو ص** 85
10. **سميجو ڊاڪٽر اسحاق (مرتب)، ميون شاهه عنات رضوي، حضرت ميون شاهه عنات رضوي فائونڊيشن** 2019**ع ص** 115.
11. Theory. The penguin third edition, 1992, page 317.

نوٽ: ميين شاهه عنات جا سيئي بيت ”ميين شاهه عنات جو ڪلام“ تحقيق ۽ تصحيح ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ سنڌي ادبي بورڊ ڇاپو ڇپيو 2010 ۽ ’ميين شاهه عنات جو رسالو‘ سيد ضيا عباس شاهه ’ميون شاهه عنات رضوي فائونڊيشن‘ 2019ع تان ورتل آهن ۽ شاهه عبداللطيف ڀٽائي ءَ جا سمورا بيت ”شاهه جو رسالو“ ٻانهي خان شيخ واري رسالي تان ورتل آهن، جيڪو شاهه عبدالطيف ڀٽائي چيئر يونيورسٽي آف ڪراچيءَ ٽن جُلدن ۾ 2000ع کان 2003ع تائين ڇپائي پڌرا ڪيا .